

SEĆANJA JOSIPA ERLIHA

Kao četrnaestogodišnji dečak doteran sam u logor gde sam, iako još vrlo mlad, shvatio situaciju i okolnosti u kojima se nalazim i postao svestan svog položaja. Bio sam tretiran kao i svi ostali, iako sam očigledno još daleko bio od vremena kada je trebalo da stanem u red starijih. Na meni su još bile kratke pantalone.

Ne samo omladina, nego i deca, koja su se našla u partizanima i koja su se do juče igrala drvenim puškama, prevremeno su sazrela, borila se i herojski ginula. To se isto dogodilo i sa omladinom koja je doterana u logor u kome je trebalo da bude likvidirana. To se, očigledno, dogodilo i meni. Sazreo sam i moja shvatanja i rezonovanja, postupci i ostalo, nisu se razlikovali od ostalih mojih starijih, a da ne kažem i starih drugova sa-patnika.

Ipak sve sam izdržao, možda pukim slučajem ili srećom do kraja, i danas kao živi svedok iznosim neka svoja sećanja.

Duboko su mi ostale u sećanju 1939. i 1940. godina, kao godine velikog vrenja u kojima su svakodnevno vanredna izdanja pojedinih listova donosila vesti da se ta ili ta zemlja nalazi u ratu, da je tu ili tu zemlju napala Nemačka, da je ta ili ta zemlja kapitulirala i dr. Tada sam već bio odvojen od roditelja, jer sam pohađao gimnaziju u Osijeku. Bio sam član kena* u kome sam stekao orijentaciju o događajima koji su se zbivali i opasnostima koje su pretile. Sve se to najbolje moglo uočiti i u samom gradu, koji je bio jako nacionalno izmešan. Bilo je, osim Hrvata i Srba, dosta folksdojčera /dve čitave četvrti/ i popriličan broj Jevreja. Nemci, odnosno folksdojčeri, ohrabreni Hitlerovim privremenim uspehom, toliko su digli glave da su 1940. godine organizovali do tada neviđeni skup u ono vreme već oformljenog "Kulturbunda". To su bili prvi znaci opasnosti po nas, jer je došlo do raznih istupa i izvikivanja parola, a tadašnja policija nije ništa preduzimala.

Posle martovskog puča 1941. godine, kada je

---

* Ken - jevrejski omladinski klub.

bilo očigledno da je rat pred vratima, škole su obustavile rad i mi koji smo bili iz okoline, otišli smo svojim kućama.

Kolona bivše jugoslovenske vojske zaustavila se u mom selu /Koška, 33 km. zapadno od Osijeka/ i, tu rasula. Starešine su se, na očigled svih, podelile. Jedni su ostali sa vojskom, a drugi preko radija slušali poruke, koje su u to vreme slali Pavelić i njegove pristalice iz susedne Italije i Austrije. Beograd je bombardovan. Bez najave rata Nemci su upali u zemlju, a "Mačekova zaštita" jednostavno je, bar u mom mestu, od svih onih koji su još ostali "na gomilu" pokupila oružje. To je bio kraj. Kroz par dana duge kolone Nemaca prolazile su danonočno, povremeno se zaustavljajući i za svoje bezvredne marke, štampane u automobilima, kupovale sve i svašta i slale svojim u "Vaterland". Za njima su došle ustaše i onda je nastala strahovlada. Prvi su se našli na udaru Srbi i Jevreji. Prvo, posle ograničenja kretanja, veće srpske i jevrejske radnje preuzeli su tzv. "poverenici" - dotadašnji torbari /koji su svoju robu, noseći na grudima, prodavali po selima i na vašarima/. Jevreji su isterani iz svojih radnji i prema njima su primenjeni već poznati metodi.

U ranu jesen 1941. godine, ustaše su zatvorile nekoliko Jevreja iz Našica i na zverski način ih pobile kod Našičke Breznice. Jedva su dozvolili da se krišom i bez oznaka mesta pokopaju na Jevrejskom groblju u Našicama.

To je bio vrhunac svega; strah i to ozbiljan strah zavladao je među nama. Očekivali smo istu sudbinu. Ništa nismo mogli, u okolini još nije bilo znakova otpora. Glasovi su stizali da se negde u Bosni vode borbe, ali to je bila slaba uteha za nas.

Negde u oktobru, jedne noći začuo se automobil. Mi smo spavali kao na iglama, očekujući najgore. Zalupali su na vrata. Morali smo otvoriti. Upala su dvojica ogromnih ustaša /po svojoj prilici ličani/, sa velikim pištoljima, uperili ih na nas i naredili da se tata u roku od 10 minuta spremi. Premrli smo od straha i brige. Odveli su ga - u nepovrat, prvo u Našice, pa Gospić, zatim Krapje i Jasenovac, gde je, kako sam kasnije u logoru saznao, završio krajem 1941. ili početkom 1942. godine. Od čoveka koji je bio jako visok i razvijen i težio oko 110 kg. ostalo je samo malo; bio je jedva težak do 30 kg., kako mi je rekao ujak, koga nadoh u Jasenovcu 1943. godine.

Jako hladna zima 1941/42, kao da je i sve nas zaledila. Bili smo takoreći bez života. Vesti koje su stizale nisu donosile ništa dobro. Kod Osijeka, u Tenju, gradio se logor, kako se u ono vreme govorilo, za Jevreje iz Osijeka. U Dakovu je oformljen ženski logor, iz koga smo nešto kasnije prihvatili dvoje dece /brata i sestru Abinun/, inače naše rođjake, koji su pred naše odvođenje u

logor otišli, verovatno prema Sarajevu. Ustaše su divljale. Knjige i svete stvari - vlasništvo Jevrejske opštine i sinagoge u Našicama javno su u centru grada spaljene, a sve uz divljanje ustaša i njihovih istomišljenika.

Terorom nad narodom, prisilnim pokrštavanjem Srba, koje se u to vreme već vršilo u srpskim selima Slavonije, izazvan je i bunt. Već su počele stizati vesti o sabotazama i borbama koje su se vodile.

U proleće 1942. godine, prilikom jedne akcije prisilnog pokrštavanja, negde na putu iza Našica prema okolnim planinskim selima, ubijen je od strane partizana zloglasni pop - ustaša Sidonije. Njegovo ubistvo kao da je bilo povezano sa našom sudbinom. Nije proteklo dugo vremena, a početkom maja su svi preostali Jevreji sa teritorije kotara Našice, većinom žene, deca i stariji ljudi, koji nisu oterani ujesen 1941. godine, sakupljeni i transportovani za Jasenovac. Moram da napomenem da su u mom selu /Koška/ živele tri porodice /Kon, Erlih i Flajšer, kao i starica Fanika Štajn/. Bili smo tri dana zatvoreni u stanu porodice Kon, sve do polaska transporta iz Našica. Mene i mog druga, sina porodice Flajšer, Jevrejska opština iz Osijeka uspela je da ovog puta spasi i prebaci u Osijek, te smo tako za momenat izbegli sudbinu naših roditelja. Oni su, posle zadržavanja i velikog maltretiranja već u Našicama /terani su da čiste ulice uz druga ponižavanja/, po dolasku u logor Jasenovac, odmah likvidirani. Posle našeg odvođenja u logor, stanovi su nam zapečaćeni, a imovina razgrabljena.

Nakon svih peripetija i boravka u Osijeku, a pošto sam malo prezdravio /po dolasku u Osijek od tuge za majkom jako sam se razboleo/ uspeo sam da se prebacim u Slavonsku Požegu, gde sam imao rođake, koji su još u to vreme uživali neko "arijevsko pravo" obzirom na raniju veliku aktivnost mog rođaka u "Hrvatskom sokolu". Sve to nije pomoglo i mi smo 31. avgusta 1942. godine svi uhapšeni i našli se u transportu za logor.

DOLAZAK U LOGOR ST. GRADIŠKA

Transport se sastojao od oko 80 ljudi, žena i dece raznih nacionalnosti: Jevreja, Srba, Hrvata i dva Rusa. Zatvoreni i zaplombirani u dva teretna vagona /u jednom muškarcu, a u drugom žene sa decom/ krenuli smo prugom prema Kapeli, koliko smo mi to mogli zaključiti. Usput, kao da je neko unapred obavestio, sačekivao nas je narod na želj. stanicama i, koliko se sećam, na jednoj su dozvolili da nam se ubaci u vagonu nešto voca. Nakon duže vožnje zaustavili smo se u Okučanima.

Iz vagona su nas isterali i onda je tužna povorka krenula prema Staroj Gradiški, udaljenoj nešto više od desetak kilometara. Išli smo, ne znajući još i ne baš potpuno svesni položaja u koji smo zapali. Bili smo

umorni, jer smo vukli i svoje stvari, kada su se ukazali prvo krovovi, a zatim i cela kazniona koja nam je bila odredjena za boravak. Velika kapija se otvorila ispred, a zatvorila iza nas, za neke, možda većinu, zauvek. Jer, ulazilo se na velika, a izlazilo na mala vrata /groblje/.

Po ulasku u logor odmah su nas smestili u "Kulu" i to na spratu, na zapadnu stranu. U jednu veliku samicu muškarce, a na istočnu stranu žene sa decom. Pošto je prethodno u samoj Kuli izvršen pregled stvari od kojih nam je skoro sve oduzeto, a ja sam izvukao i nekoliko šamara, jer su mi pronašli 1000 kuna zavijenih u gazu, to smo onda bili "čisti" za logor. Ostavili su nam samo što je bilo na nama i nešto malo veša. Sve drugo, pa i fotografije i dokumenta bilo nam je oduzeto.

Sada su počeli prvi logoraški dani. Legli smo na patos, poredjani jedan pored drugog kao sardine, a vrata su se za nama posle ulaska zaključala. Stražar je mogao kroz malo okance da prati šta se u samici dešava. Nastala je prava zatvorska atmosfera. Nakon izvesnog vremena, ne znam da li isti ili, najverovatnije, drugi dan u hodnik na spratu donesen je kazan sa purom i tada su nas otključali i dozvolili da istu primimo, ako je neko uopšte imao u čemu. Nastao je pravi šok, jer jelo nije bilo ni za svinje. Ali, kao što smo i kasnije sami došli do zaključka, kad je glad onda se jede sve, pa i najgori otpaci. Tako su tekli dani. Svaki dan smo bili sve slabiji, a privikavanje je išlo veoma teško. Jednom dnevno izvodili bi nas u krug Kule u redu dva po dva, pod stražom, na jednočasovnu "šetnju". Žene više uopšte nismo vidali, samo smo čuli plač dece.

Nije prošlo dugo vremena, jednog jutra pojavi se ogromna masa sveta. Ustaše su počele dizati sva srpska sela iz okoline Pakraca. Tako su doterali u logor meštane sela Kukunjevac. Muškarce su pozatvarali u preostale prazne samice, isto tako nabijene kao i nas, a žene sa decom ostale su vani pod vedrim nebom, koje više nije pokazivalo ništa dobro, jer je nastupila jesen i nastali su hladniji dani, a da ne govorimo o noćima. Kukunjava žena i plač dece razlegali su se neprekidno. Svakim danom sve je više naroda dolazilo, nešto iz preostalih srpskih sela iz okoline, a nešto još srpskog življa sa i ispod Kozare, koje nisu u prvom naletu u leto iste godine uspeali da uhvate i dovedu. Sada su i oni došli na red. Jednog dana su doveli grupu umobolnih iz Pakračke ludnice. Siromasi nisu bili dovoljno kažnjeni svojom bolešću, već im zločinci nisu dali ni tamo mira, jer su i oni bili Srbi.

Pošto se u našoj grupi nalazilo dosta Hrvata, nešto malo Srba i Jevreja, to su, verovatno imali nameru da nas prebace u Radni logor. Zato su počeli, posle izvesnog vremena, da nas izvođe na vanjski rad na Ekonomiju, jasno samo one koji su se javili. Bilo je nekoliko stari-

jih koji nisu hteli da idu. Nama je bilo najvažnije izaći iz tih zidina, videti malo sunca, pa makar šta da se radi. Tako sam, izlazeći na rad na Ekonomiju, našao i dva moja bliska rođjaka, oca i sina Krausa, kojima sam se obradovao i od kojih sam, pošto su oni bili u mnogo boljem stanju /nisu gladovali/, dobio malo hrane. Tako je to išlo par puta, pa kada smo se jednom vratili u Kulu nastao je pravi šok, jer su sve žene - Jevrejke i Srпкиnje iz našeg transporta, kao i sav onaj narod, doteran u logor za vreme dok smo bili u Kuli, odvedeni u nepoznatom pravcu - da se nikada više ne vrate. Iz naše grupe takodje su odveli sve one koji nisu otišli na rad. Nastala je mučna situacija, jer mi je tom prilikom odvedena i tetka sa dvoje male dece. Mi još nismo ni pomišljali na ono najcrnje. Mislili smo da su ih verovatno prebacili u neki drugi, pogodniji, logor. Ali, kasnije smo saznali da su svi završili u Jablancu.

Jednoga dana u Kulu su doterali oko 50 sremskih seljaka, navodno partizana, uhvaćenih u Fruškoj gori. Zatvorili su ih u jednu prostoriju i za vreme ručka mogli smo sa njima izmeniti i po koju reč. Stvarno, videlo se da su imali veze sa partizanima i da su ih, verovatno prilikom neke ofanzive, ili pak zaostale od jedinica zbog bolesti, ustaše uhvatile. Oni su nas malo i ohrabрили. No, jadnici, nisu znali šta njih čeka. Isto tako, posle kraćeg vremena, bili su povezani žicom i odvedeni na stratište kod zida Ustaške bolnice. Tu su ih sve, na očigled ostalih logoraša, pobili i naredili da se pokopaju, premda su neki od njih još davali znake života i molili da ih ne sahrane žive.

Sa umobolnima su isto tako jednog dana završili. Došli su tačno u vreme deljenja ručke i, koliko se sećam, dali im neke injekcije od kojih su popadali i onda su ih jednostavno izbacili napolje.

U dubokom mi je sećanju i jedan događaj koji se odigrao dok sam još bio zatvoren u Kuli. Naime, iz Jasenovca je 1941. godine uspela pobeći jedna grupa logoraša, medju kojima je bio inaš rođjak Ervin Šmelcer iz Našica. Kada se oslobodio otišao je u partizane, ali je prilikom ofanzive na Kozaru izgubio vezu sa jedinicom i tako dugo lutao dok nije pao u ruke ustašama. Potom je bio zatvoren u Crnoj kući u Banja Luci i prebačen u Staru Gradišku. I njega su zatvorili u Kulu, gde smo mogli malo i da razgovaramo. Nije prošlo dugo vremena, bio je vezan žicom i oteran u Jasenovac, gde je ubijen na najgrozniji način.

Za vreme boravka u zatvoru u Kuli počeli smo da gledamo drugim očima događaje oko nas. Sve smo se nečemu do tada nadali, ali kada su ustaše počele ubijati na očigled nas, to nas je toliko obeshrabrilo da smo videli da i nama ne predstoji neka bolja budućnost. Tako su jednog dana za vreme naše kružne šetnje ubili jednu ženu. O-

na je išla na bunar po vodu. Ustaša sa stražarske kule nešto joj je gestikulirao, našta mu je ona, verovatno ne misleći zlo, odgovorila. On je sišao dole i bez ikakvog razloga iz puške je ubio. Drugi slučaj je bio kada je zločinac Vrban ispred vrata Kule ubio čoveka zbog malo kukuruza što ga je našao kod njega.

Nastali su već sveži i kišoviti jesenski dani i spremala se zima. Jednoga dana prebaciše nas u Radni logor i rasporediše na rad po grupama. Bilo je veoma teško i mislio sam na koji način da se izvučem, pa da bar upadnem u neku radionicu gde ću lakše provesti zimu. Naidjem na neke poznanike iz Našica - Sonenšajna i Kendla - i oni me upute da zamolim zapovednika rada Nemeta da me da u neku radionu. To sam i učinio i na moje veliko iznenađenje on me uputi u obučarsku radionu, odakle me isteraju, a zatim u krojačku gde ostadoh do juna 1943. godine kada sam bio prebačen u Jasenovac.

Život u Staroj Gradiški je bio jako težak. Harala je bolest od koje je dnevno umiralo po nekoliko desetina ljudi. Radilo se mnogo. Mi, u krojačkoj radionici, imali smo jedno vreme trokratno radno vreme - sve do lo časova uveče, a zato su nam davali po malo krompira kao dodatak. Vaške su nas jele, a kasnije i stenice. U svakom pogledu bilo je strašno. A onda, doživeo sam i prve nastupe, prva streljanja. Majstorović je streljao jednu grupu dovedenu iz Bistrice, zatim vodnik Grubišić, šef krojačke radione streljao je pred nastupom, te čuveni krvnik Maričić i tako je to išlo redom, a ja sam samo drhtao od straha i nisam se posle svakog ovakvog događaja mogao dugo smiriti. Nad logorom, dolaskom zime, nadvišlo se crni oblak. Zavladao je tifus, odnosno tzv. "Gradišćanska gripa", kako su lekari izjavili, jer nisu smeli reći istinu da ne bi bio ceo logor likvidiran. Tako sam i ja jednog dana počeo da kunjam i oboleo sam. U nastambini nisam smeo ostati, jer ukoliko bi me tamo našle ustaše, odmah bih završio, a postojala je kao neka bolnica - nekoliko prostorija odredjenih za bolesne. Morao sam tamo, iako sam znao da često, kad se ista napuni, ustaše dodju, odvedu i likvidiraju. Zamolih našeg sobnog starešinu, jednog dragog čičicu koga smo zvali Čiči, da ukoliko nešto sazna za sakupljanje bolesnika, da dodje po mene i izvede me iz bolnice. Ne znam koliko sam ležao, jer me je verovatno temperatura koju sam imao toliko ošamutila da sam izgubio svaki pojam o vremenu. Znam samo da me je lečio dr Polak iz Vinkovaca i da su svakodnevno iznosili one koji su pomrli, a dolazili su novi. Nije prošlo dugo vremena kad evo ti našeg Čičija, dolazi po mene i kaže da izadjem iz bolnice, jer se pronose glasovi da će kupiti bolesne. Izadjoh i onako "rovit" odem u radionicu, gde sam kunjajući i prezdravio. Znači, mladost je pobedila.

I ono malo hrane koju smo dobijali u to vreme, nisam mogao da jedem, ali šta se moglo. Ne znam šta bi tada dao za glavicu crnog ili belog luka. Ali, i uvek ali, sve je bilo uzalud, jer pomoći ni od kuda nije bilo. Bilo je poneki put časova kada čovek nije mogao ništa ni da misli. Bili smo toliko iscrpljeni, uplašeni, zdvojni i bezvoljni, posle bolesti i gladi, da su mogli raditi s nama šta su hteli, jer im nismo mogli pružiti baš nikakav otpor. Radio sam sve što sam mogao da radim. Šio sam dugmad, pleo rupice, peglao i radio ostale sporedne krojačke poslove i u tome je prošla i zima. Došlo je proleće i upravo kad sam pomislio da će mi biti malo bolje, ustaše objaviše sveukupni nastup i to po radionama. Nisam ni mislio šta me može snaći. Ali, tada počeo odabiranje za Jasenovac. Odabraše i mene s napomenom da sam dobar za kupljenje sena.

DOLAZAK U JASENOVAC

Opet pakovanje i mukotrpan put do Okučana, pa vožnja do Jasenovca. Cim smo stigli odmah nas raspoređiše po grupama. Mene opet, na moju nesreću, baciše na rad u Ciglanu sa naznakom za "pičulina". To je bila dužnost, koju je moglo obavljati samo mlađe lice, a sastojala se iz izbacivanja cigle iz kalupa pri pravljenju ručne cigle. Tako odoh na rad u Ciglanu, a na spavanje u baraku kod zloglasnog Ilije Paripovića, čoveka bez nogu, ali čeličnih ruku, velikog kriminalca. Rad je bio strašno naporan. Od 6 ujutro do 6 naveče s prekidom od jedan sat za ručak. Hrana je bila gora nego u St. Gradiški. Ispočetka je bilo malo parče hleba, ali kasnije i to ukinuše. Glad i opet glad, a norma od nekoliko hiljada cigala, koju si morao ispuniti, odnosno toliko ih izbaciti iz kalupa, bila je strašna. Ni od kuda pomoći. Travka, mislim maslačak, ako bi ga našao bio je sladak. Bilo nas je mnogo, pa ni njega nisi mogao naći, jer su ga svi tražili. Svi smo bili prave senke. Radio sam sa Davidom Pintom /danas živi u Izraelu/ i Filipom Grinvaldom /kasnije ubijenim/ i nekako, i pored svih teškoća, dani su tekli. Nastupi su se redali jedan za drugim. Streljanja i vešanja bila su česta. Izvršioći opet Zrinjušić, Sakić ili drugi poznati krvnici. No, sada smo i mi oguglali na to. Dodješ na nastup, skameniš se, pa kad prodje, opet gledaš svoju brigu kako ćeš doći do malo hrane i gde ćeš glavu skloniti. Počeo je stizati i po koji paket od Židovske bogoštovne općine iz Zagreba, kojoj smo se bili počeli javljati. Iako minijturni, dobro su nam došli ti paketići, još bolje kada bi ustaše slučajno ostavile u njemu ono što nam je bilo namenjeno.

U Jasenovcu zatekoh živog ujaka Marka Polaka iz Zagreba i od njega doznah za roditelje. Otac mi je, negde krajem 1941. ili početkom 1942. godine, završio

svoj paćenički život, a majka ubijena. S njome su pobijene i druge rodjake koje su došle zajedno u transportu, navodno odmah, koliko mi je hteo reći; prebačene su preko u Gradinu i pobijene. U to baš nisam siguran, jer su u to vreme /proleće 1942/ spaljivali u Ciglanu. No njima, jadnicima sada to nije važno. Smrt ih je zatekla ovako ili onako. Više ih nema, što me uvek bolno podseća na nestanak onih koje sam najviše voleo. Ujak svakako nije hteo da mi kaže pravu istinu da me ne potrese.

Došla je i jesen 1943. godine, godišnje doba kada zamiru vanjski radovi i kada se logor počinje čistiti, tj. smanjivati, jer ustaše nisu htele preko zime držati veliki broj zatočenika. Video sam šta me čeka ako ostanem na Ciglanu, i podučen od ujaka i drugih prijatelja, obratih se logorniku Vineru, jednom vanredno dobrom čoveku. On me na moju molbu uputi u Lančaru na rad preko zime, a u proleće je trebalo da se vratim na isto mesto u Ciglanu. U Lančari me rasporede na rad u limarsku radionu i tu, zahvaljujući slučaju i okolnostima, dočekah i kraj logora. Moga prijatelja Pintu takodje Viner prebaci u Stolariju, ali je on na proleće morao natrag u Ciglanu, dok su mene, teškom mukom, zadržali u Limariji.

Za vreme rada u Ciglanu bilo je jako teških dana i događaja. Navešću samo dva slučaja. U Jasenovcu je zapovednik radova bio bojniki Pićili, krvnik od koga i pred kim su svi zatočenici drhtali. Bio je kišni dan i nije se mogla raditi ručna cigla, već smo nas nekolicina morali gurati vagonete sa svežim crepom, koji izbacuje mašina. Mi smo radili normalno, ali usled slabosti i iznemoglosti bili smo malo i u zastoju, tako da kod same mašine nije bilo ni jednog vagoneta za stavljanje sveže izbačenog crepa iz mašine. Zatočenik koji je radio na mašini morao je istu malo da zakoči i u tom momentu naidje Pićili i kad vide da mašina stoji, zlo i naopako. Kazni celu Ciglanu sa nekoliko dana bez hrane i okovima na noge. Teško je to bilo. S lancima na nogama ograničeno je kretanje, a norma izbačene cigle se nije smanjivala. Ustaša koji bi nas čuvao, obzirom da smo radili na vanjskom bajeru, izvan žice, ali u krugu logora, jer je nešto dalje bio veliki zid, poneki put, zavisno iz kojeg je kraja, tukao bi nas i maltretirao. Jevrejima bi vikao: "Ti si ubio Isusa", a pravoslavcima da su partizani. To je trajalo jedno vreme, pa nas opet raskovaše.

Drugi put nam se dogodilo nešto slično. Posle kapitulacije Italije ustaše su bile besne i samo što nisu ujedale. Ljudi koji su išli na vanjske radove bili su užasno maltretirani. Nekima je uspelo da pobegnu. I tada opet svima lanci, bez obzira kuda idu, da li preko Save ili samo van žice unutar logora, što je bio slučaj i sa nama. No, opet, posle nekog vremena su nam i te lance skinuli, ali dosta smo se napatili.

Spavanje u barakama predstavljalo je veliki problem. To je bilo veliko mučenje. Baraka je bila puna ljudi, po koji put kao košnica, zavisno od priliva logoraša. Naveče, kad se udje u nju - više nema napolje. Unutra su kible i požarni kraj njih. Svake noći određuju se drugi ljudi za požarstvo. Ako te zadesi požarstvo kad su u patroli čuveni krvnici kao Sudar, zvaní Bačvar, onda zlo po tebe. Dodju i premlate te, ako si imao sreću, a u protivnom te i ubiju. Iz čistog mira upadnu u baraku, izvedu par zatočenika pa udri dok u njima ima duše, a mi po boksovima ležimo i svi se pravimo da smo u mrtvom snu, dok u stvari sve čujemo i strepimo. Kada izađu, za njima ostaje samo posao za grobare. Sećam se jednom prilikom upali su u baraku, ali već s određenom namerom, jer su pošli na trojicu zatočenika koji su im se valjda nekom prilikom zamerili. Bio je to neki Boris Mandlović, mislim Vinkovčanin, i još dvojica. Ušli su, naredili su da ti zatočenici sidju s boksova i onda je nastalo strašno udaranje čime god su stigli. Izašli su iz barake, a mi smo nesretnike podigli na boks. Sutradan ostali su u boksovima, jer se nisu mogli maći, a uveče stvar se ponovila. I tako su bili tučeni jadnici, dok nisu ispustili dušu.

Prelaskom na rad u Limariju, odnosno Lančaru, izvukao sam se iz baraka. Premestio sam se za spavanje na tavan Lančare. Tu, iako je bila noću buka zbog rada mašina, bili smo sigurniji i bilo nam je lakše. Ustaše nisu upadale da tuku i nekako nismo bili izloženi onakvim kriminalcima, kao što je bio već pomenuti batinaš Paripović.

U Limariji se nekako lakše živelo. To su sve bili krasni ljudi, koji su pred sobom imali veliko životno iskustvo i koji su u svakoj situaciji znali da se snadju i da pomognu. Šef Limarije bio je Arpad Vajs, rodóm iz Sl. Broda, koji je inače živeo dugo vremena u Beču i kao istaknuti borac za radnička prava upoznao i bečke zatvore, a vratio se, verovatno, kući u Jugoslaviju posle anšlusa. Tada su još bili u toj radionici i Ignjo Langfelder iz Osijeka, Haham Marko sa sinovima Izikom i Abrahamom, sva tri limara iz Osijeka, zatim Altarac, dva brata Bela i Filko Stajm iz Zagreba, Josip Pisker iz Zemuna, Bela Ungar, kafedžija iz Zagreba, inače bio je glavni u radionici za čišćenje dimnjaka i još neki kojima se ime na ne sećam. Od mlađjih bili su, odnosno ja sam ih zatekao, jedan postariji dečak /malo zaostao u razvoju/ Gaon i Čikić /dečak sa Kozare/ i ja. Kasnije su nam ubacili jednog ustaškog šegrta, koji je manje bio u radionici, nego što je trebalo da bude. Rada je bilo dosta. Radilo se na galanteriji i gradjevinskoj limariji. Pošto se u logoru i u samom mestu dosta zidalo, to je bilo dosta posla za limare i zbog toga smo donekle imali mira. Često smo izlazili na rad u mesto Jasenovac u Ustašku bolnicu i razne stanove ustaša, radi postavljanja peći, popravke oluka i dr. Tako sam i ja, kao ispomoć išao sa majstori-

ma. Iako sa stražarima za ledjima, uspevali smo da dođemo i do malo hrane /naročito u bolnici/, te je i glad malo minula. Reskirajući goli život, znali smo sa rada na sušari, gde smo postavljali lim oko dimnjaka i izvodili druge radove, donositi u nogavicama ponešto kukuruza i žita, što bi na tavanu radione mleli u kafenom mlinu i kuvali u skrivenoj peći u kojoj smo navodno grejali lemilice. Tako je to išlo sve nekako do pred kraj proleća 1944. godine, kada su opet počeli sve teži dani za logoraše.

Ujak mi je još ujesen 1943. godine bio sa celom keramičarskom radionom prebačen u Staru Gradišku, tako da više nisam imao nikog bližeg.

Počeli su opet nastupi i streljanja. Obično su se održavali rano ujutro ili predveče, što je još teže delovalo na čoveka. Tako se krajem maja ili početkom juna dogodio jedan nastup koga ću se sećati dok sam živ, jer me je toliko potresao da me i danas kod svake pomisli na njega podilazi jeza. Naime, u Gradjevinskoj grupi radio je kao grupnik Ivan Volner iz Zagreba. On je znao lepo svirati na harmonici i bio je kao takav u logorskom orkestru. Ustaše su ga znale i jednom prilikom, bez znanja i odobrenja komande logora, odvele ga u Dubicu da svira. On je svirao dok se ustaše nisu ponapile. Tada su ga jednostavno zaklali, a u logor javili da je ubijen prilikom pokušaja bekstva. To je prevršilo svaku meru kod tadašnjeg zapovednika logora Šakića, koji je samo čekao neki izgovor i povod da može početi sa ubijanjem. Zakazan je nastup celog logora pred barakama. Pronela se vest da će biti mnogo streljanja. Svi smo bili, malo je reći uplašeni, potpuno izbezumljeni od straha. Znali smo šta ovaj novi komandant nadporučnik Šakić, još golobrad, može da učini. Svi zatočeniци postrojeni po grupama čekali su dolazak komandanta logora. Pre njega su na nosilima doneli pok. Volnera. Utom je stigao i Šakić sa svojim koljačima. Prvo je počelo ispitivanje Gradjevine grupe, ko i šta zna o njegovom /Volnerovom/ izlasku iz logora, ko je zajedno s njim spavao, jeo itd. Nije dobijao odgovore. Gledao je na ručni sat i brojao minute. Zatim je odstupila Gradjevinska grupa, a izdvojio je ceo logorski orkestar sastavljen od vrsnih umetnika logoraša koji su znali svirati na raznim instrumentima /među njima je bio i Arpad Vajs i neki advokat - znam ga po nadimku "Čelo" i dr./ i odvojio ih. U tom momentu, jedan od zatočenika usled velikog straha, mora da je nešto napravio u pantalonu /što nije bio redak slučaj, jer je bilo mnogo obolelih od proliva kroz celo vreme trajanja logora/ a drugi mu se na to nasmejao. To je video satnik Mihić i rekao Šakiću: "Gledaj, ona dvojica ti se smiju"! Kad je to čuo Šakić pozove obojicu i na licu mesta ih ubije iz pištolja. Jednog od ova dva nesretnika sam poznavao iz Stare Gradiške. Bio je mladi krojač Leon Perera. Posle toga, onako razja-

ren Šakić je komandovao: "Svi Židovi u trored!", "Pošto je Židov pokušao bjekstvo, oni će platiti"! Ja sam gta-
jao u grupi iz Ciglane i nisam se iz nje micao. No, Sa-
kić, kad su se postrojili Jevreji, naredi jednom ustaši
da ode u zapovedništvo i donese "askericu" a glavnom pi-
saru da donese spisak zatočenika Židova. Dok si trepnuo
okom, oni se vratiše, svaki sa svojim rekvizitom, ustaša
sa šmajserom, a pisar sa knjigom. Šakić zatim naredi da
pisar čita od svakog slova po nekoliko Židova, što ovaj
i počeo. Video sam da nema šale. Pomislih, ako me prozove
a nisam u troredu, na mestu će me streljati. Polako se
približih i stadoh u trored, a isto to učiniše i drugi
zatočenici koji nisu ranije poslušali. Kad se završi pro-
zivanje i sakupi jedna poveća grupa, odmah ih povezaše
žicom i uputiše u pravcu Zvonare. Jedan od prozvanih zato-
čenika usput pokuša bežati i oni ga pokosiše. Tako se za-
vrši krvav nastup. Od odvedenih zatočenika samo dvojica
ili trojica bili su na neku veliku intervenciju spašeni
iz Zvonare. Medju njima bio je i naš dragi Arpad Vajs.

Redjali su se i drugi nastupi. Vešanje navod-
nih četnika, te zbog pokušaja bekstva nekoliko električar-
a i opet jedan veliki nastup u kome je zaglavio 21 zato-
čenik. I to je bio jedan od nastupa koji se nikada ne mo-
gu zaboraviti. Ustaše su uspele da nešto saznaju o radu
partijske organizacije u logoru. Tom prilikom zatvorili
su veliku grupu zatočenika svih nacionalnosti: Remziju
Repca /proглаšen za narodnog heroja/, arhitektu Boškovi-
ća, dra Boškovića, veterinara Mateja i dr. Ispaljene let-
lampama i izlomljenih kostiju dovukli su ih do vešala i
do bandera. Tu su ih sve povešali, sem dra Boškovića, ko-
ji je tražio da bude streljan, što je Šakić i učinio. Sta-
jao sam u prvom redu postrojenih logoraša, tako da sam sve
to dobro mogao videti i čuti svaku reč. Bio je to strašan
dogadjaj.

No, jedan nastup prodje, a drugi dodje, ili
se pak dogodi neka druga stvar da te potrese. Sve grupe
su morale davati ljude za rad u Šumskoj grupi. Grupa ode
na rad, radi nekoliko dana, a onda je likvidiraju. To je
bila već normalna stvar za logor. Imao sam sreću, nikada
nisam išao u šumu. Nisam bio mali, a nisam bio ni veliki,
tako da su me, barem naši, koliko god su mogli poštedeli
i sačuvali do kraja.

U 1944. godini jedna stvar nas je malo ras-
kravila, a to je svakodnevno preletanje velikih grupa sa-
vezničkih aviona. Oni su leteli i ostavljali su nam nadu
da se kraj bliži. Poneki nemački avion je pokušao da na-
padne neku grupu, ali su oni bili već toliko nemoćni da
su, kada bi se saveznički lovci vratili radi odbrane svog
jata, razbežali a mi likovali.

Iako strogo izolovani od sveta, doznavali smo
vesti i događaje koji su se odigravali. Tako smo prvo čuli

za neuspeo atentat na Hitlera, bombardovanje Osijeka, a krajem oktobra i za oslobodjenje Beograda.

Krvnicima je polako, ali sigurno dolazio kraj. No, oni nisu hteli da ga dočekaju tek tako. Počeli su i nama da spremaju kraj. Nakon toliko godina muke, patnji i stradanja znali smo da nas neće lako pustiti, da će gledati da pobiju sve, a da zatim unište tragove svojih nedela. Nažalost, to se i obistinilo. Dani koji su dolazili bili su strašni. Nastao je pakao. Smrt je vrebala sa svakog mesta, a znali smo da spasa nema.

Logor Stara Gradiška bio je likvidiran, nešto preostalih logoraša, Jevreja i Hrvata, bilo je prebačeno u Jasenovac, dok su Srbi svi pobijeni još u St. Gradiški. Njihovo prebacivanje do Jasenovca bilo je strašno. Cestom ih nisu smeli voditi, bojeći se partizana. Vodili su ih pokraj Save. Terali su ih trčeći, a onaj koji nije mogao, ili je zastao, bio je ubijen i bačen u Savu. To je, svakako bila "trka života". Medju logorašima koji su došli iz St. Gradiške bio je i moj ujak. Obradovao sam se. No radost je kroz izvesno vreme prošla, o čemu ću da govorim.

Negde 1944. godine, tačnog datuma se ne sećam, u logor je, pored svakodnevnih transporata novih zatočenika koji su stalno pristizali iz svih krajeva tadašnje NDH, doteran i transport pravih četnika. Ne mogu tačno reci koliko ih je bilo, ali ih je bilo podosta. Navodno da su oni namamljeni kao saveznici ustaša do blizu Jasenovca, i tu su ih jednostavno pokupili i strpali u logor. Zatvorili su ih u jednu posebnu baraku da tu čekaaju svoju sudbinu. Bili su u dobrim vojničkim uniformama bivše jugoslovenske vojske i imali su skoro svi nove cokule na nogama. Da li su im davali i nešto hrane nije mi poznato, jer njihovoj baraci se od logoraša nije mogao niko približiti. Jednog dana nastala je strašna oluja i da nesreća bude veća sruši baš njihovu baraku i to pravo na njih. Verovatno da ih je tu nešto i stradalo, ali nakon izvesnog vremena gomile njihovih stvari stajale su pred skladištem. Znači i njih su likvidirali na isti način kao i druge logoraše.

Kao što sam već rekao radost zbog ujakovog povratka brzo me je prošla. Od kada smo saznali za oslobodjenje Beograda, stradanja i patnje bile su iz dana u dan sve veće, likvidacije sve brojnije i češće. Front se približavao. Tada je počelo i pripremanje za likvidaciju logora. U Jasenovcu su bili zatočeni i kriminalci, a bilo je i kažnjenih ustaša. U kasnu jesen ti kriminalci i kažnjene ustaše, kako bi sebe iskupili, zapisivali su imena pojedinih zatočenika. Kasnije, u toku dana, predavali su imena zapisanih zatočenika logorskim vlastima. Posledica toga bila je ta da su uveće ustaše odvodile zapisane zatočenike na obalu Save i ubijale ih. Tako je za-

vršio i moj ujak. To je bilo svakodnevno. Logor se počeo proradjivati. Dah slobode je bio sve bliži, ali i mi sve bliže - smrti. Izlaza nije bilo baš nikakvog. Kroz dobro čuvani i opkoljeni logor nije se nikuda moglo probiti. S jedne strane Sava, a s druge pruga i cesta, ispred i pozadi bunker, a unutar užeg dela logora bodljikava žica sa izvidnicama, a zatim nekoliko metara visoko izgrađeni zid sa izvidnicama. To su bile prepreke preko kojih nije niko mogao živ uteći. Znači, čekati svoj čas - čas kada će nam jednom po jednom staviti nož pod vrat. Likvidacija se i dalje nastavljala svakodnevno i dostigla je vrhunac kada je jedan manji broj preživelih zatočenika - zanatlija /Jevreja i Hrvata/ prebačen iz Stare Gradiške u Jasenovac, o čemu sam napred govorio.

Negde zimi, jedne noći, namerno ili slučajno, jedan laki avion je iznad logora bacio jednu manju bombu, koja je pala na krov Čiglane i tom prilikom je poginulo nekoliko zatočenika. Steta je bila brzo otklonjena, a mi smo bili u nedoumici, jer nam razlog ovako iznenadnog malog napada nije bio jasan. Posle toga se opet sve smirilo i više nije bilo sličnih vazдушnih napada te zime.

Ne sećam se tačno datuma, ali mislim da je to bilo 13. aprila 1945. godine - u petak. Počelo je ono do čega je moralo doći. Počeo se približavati kraj. U vazduhu su se pojavili mali, ali veoma brzi, avioni "Spitfajeri" /kako smo mi barem mislili da se zovu/, kojima su pilotirali naši-partizanski piloti. Obleteli su nekoliko puta logor kao znak, po našem mišljenju, da se zatočenici sklone i bacili jednu bombu na zid i jednu na žicu, verovatno misleći da ćemo mi to moći iskoristiti za bekstvo. No, i to je bilo uzalud, jer porušeni zid bio je hitno ispunjen živim zidom - zidom najokorelijih ubica - zidom zlikovaca ustaša. Tada su naišli naleti aviona jedan za drugim. Srušena je električna centrala, bomba je pala kraj vrata peći /ringa/ Čiglane, odakle je suknila vatra i zapalila Ciglanu i Lančaru. Sve je gorelo. Mi smo bežali kuda smo znali - u bajere /rupe gde je vadjena zemlja za Ciglanu/ i u sve moguće zaklone gde smo mislili da bi mogli da se sakrijemo, no ne od aviona i bombi, već od ustaša koje su u svom besu pucale sa izvidnica po nama. Naterali su nas na tzv. tunel /šupa između Lančare i Čiglane, gde su se istovarivali transporti pridošlih logoraša i ugalj za Ciglanu/ da gasimo vatru, tj. prvo, da sa već zapaljenog tunela skidamo crep, a zatim grupa zatočenika odozdo vatrogasnim šmrkovima da gasi požar. Tom prilikom, najzloglasniji ustaša iz logora, zastavnik Zrinjušić, išao je sa izvadjenim pištoljem i ubijao gde je koga stigao. Bilo je strašno. Dole na zemlji čekao je mećak, a gore vatra. Tom prilikom, na očigled svih, Zrinjušić je ubio i čuvenog majstora za izradu sanitetskih instrumenata i pomagala, pre zatočenja zaposlenog kod Hlav-

ke u Zagrebu, druga Volfa, velikog borca i sindikalnog rukovodioca. I tom prilikom nekako sam uspeo da sa još nekolicinom pobeegnem sa tunela i sklonim se na teren gde je bilo staro železo.

Bombardovanje se ponavljalo i narednih dana. Srušeno je sve što se od industrijskih objekata moglo srušiti, kao i zgrada zapovedništva, ali barake /tzv. nastambe/ zatočenika su ostale netaknute. Začudjujuće je bilo kako su avioni mogli tako precizno da gadjaju da ni jedna bomba ne promaši određeni cilj i ne pogodi tamo gde bi žrtve bili većinom logoraši. Važno je reći da je vrlo mali broj zatočenika poginuo od bombi. Većina ih je stradala od ustaša, premda su ustaše vikale: "Sad vas ne moramo mi ubijati, sad vas ubijaju vaši". To je bila velika laž, jer zna se kako su stradali logoraši. Evo, takva je bila tih dana slika logora - slika strave i užasa, slika kraja, slika likvidacije koja je bila sve veća i veća i ušla u završnu fazu.

Ne bih tačno mogao reći datum, ali mislim da je to moglo biti 18. aprila, pronela se vest da se preostali, tj. preživeli zatočenici sele u tri grupe u logor Sisak. No, prethodno je bilo naredjeno sečenje izvesnog broja železničkih šina na kraće komade, te prebacivanje nafte i benzina preko u Gradinu zajedno sa isećenim šinama, a svakodnevno je bio odredjivan dobar broj logoraša koji su odlazili sa alatom /lopatama, motikama, krampovima i dr./ na rad u Gradinu, odakle se više nisu vraćali. Pojavili su se "do neba" veliki stubovi crnog dima. Bilo nam je jasno da se vrši spaljivanje, kako novo ubijenih, tako i iskopanih leševa i kostiju, kako bi se izbrisali svi još preostali tragovi najvećih zločina koji su se u našoj eri dogodili.

Dvadesetog aprila odredjena je prva grupa za "preseljenje u Sisak" i istog dana odvedena. Sutradan, visoki crni stubovi dima bili su užasni. Preseljenje prve grupe je izvršeno, ali ne u Sisak, već u smrt. Za 21. april bila je odredjena druga grupa, a za 22. april treća i poslednja. U njoj sam i ja bio. No, 21. aprila, nešto ranije nego što je trebalo, sirena je objavila znak za večeru. Tom prilikom palo je naredjenje da se svi zatočenici /druga i treća grupa - nešto oko 1200 do 1300/ sa svim stvarima sprema za odlazak u "nove nastambe" - zgrade koje su bile podignute van žice, ali unutar logora /između žice i zida/ na sporednom izlazu gde put iz logora ide niz Savu prema Košutarici. Od tih zgrada jedna je bila upotrebljena kao krojačka i obućarska radionica gde su bili smešteni zatočenici muškarci, krojači i obućari, a druga zgrada bila je upotrebljena kao ženski logor u kojoj se tada nalazilo preko 700 žena. Tako su se svi preživeli zatočenici našli zatvoreni pod stražom u obe zgrade, pogodne za brzo odvođenje i likvidaciju.

No, slika ne bi bila potpuna kad ne bih izneo i ovu činjenicu: prilikom naredjenja da svi zatočnici predju u nove "nastambe" svi smo znali šta nas čeka, te je zavlđala užasna depresija kod svih i takvo stanje da su mnogi ostali u tom delu logora i sami se obesili u šupama Ciglane ili na drugim mestima. Među onima koji su se obesili ostali su mi u sećanju dva brata Bek /Miro i Rauli/ iz Bjelovara, koji su bili u svakom pogledu primer i koji su bratski i u smrt pošli.

Mrak nas je zatekao u novim zgradama. Koliko se sećam i tu su mnogi sebi skratili patnje vešanjem o boksove, što niko nije ni branio ni osudjivao, a niti obraćao pažnju, jer je napetost i iščekivanje onoga što će doći bilo sve veće. Ne mogu tačno reći da li uveče, ili nešto kasnije, ustaše su došle i odvele sve grupnike, a među njima inženjera Salamona, braću Grinberger /iz Pakraca/, grupnika Ciglane i još neke poznatije i vidjenije. I tada je počelo. Logor su zatresle eksplozije mina, a sav se osvetlio od vatre koja je gutala i ono malo što je još preostalo posle bombardovanja.

Žene, odnosno ženski logor, koji se nalazio preko puta naše zgrade, njih oko 700, a možda i nešto više, bile su odvojene od strane ustaša. Baćale su stvari i pevale, gordo koračajući u smrt. Neki očevici, koji su posmatrali sa tavana zgrade, govore da su ih žive spalili. To je bilo strašno, a nama je to bio vrhunac. Noć smo nekako izdržali. Svanulo je jutro - nedelja 22. april - kišni i prohladni dan. Tu i tamo u grupicama se razgovaralo. Oni koji su još imali volje pričali su jedan s drugim.

Partijsko rukovodstvo, iako oslabljeno posle vešanja Remzije Repca i drugova u leto 1944. godine, donelo je odluku o ustanku. Nešto između 10 i 11 časova, prolomio se tresak. Mi smo svi kao po komandi jurnuli prema izlaznim vratima. Tu je jedan ustaša bio ubijen. Trebalo je samo pretrčati između zgrade do kapije i napolje. No, sa izvidnice iznad kapije, a i sa drugih izvidnica vatra je kosila zatočenike. Padali su kao snoplje. Bombe su baćane sa izvidnice i njihove eksplozije rušile su i ubijale ljude. Tada je pao i drug Ante Bakotić, koji je bio duhovni vođa ove akcije. Mnogi nisu ni izašli iz zgrade, jer su bili toliko slabi da se nisu mogli kretati, a od onih koji su uspeli da se probiju kroz i pored kapije - mnogi su skakali u mutnu vodu, u to vreme još hladne i nabujale Save, bez namere da preplivaju već da sebi skrate muke, kao i oni koji su bili ranjeni pa su uspeli da se dovuku do reke i bace se u njene talase. Posle probijanja kapije za onaj mali broj ljudi, među kojima sam i ja bio, stanje se nije popravilo, jer su ustaše iz bunkera pošle na nas i ubijale koga su uhvatile na nišan. U medjuvremenu drug Edo Sajer, znajući važ-

nost telefonske linije za uspeh našeg bega, odmah je skrenuo prema cesti u nameri da preseče sve telefonske linije. Tako smo mislili, da će nam s te strane biti osigurano da ustaše ne mogu brzo alarmirati ostale svoje postaje. Prilikom proboja iz zgrade herojski se poneo Milan Ristić, koji je od ustaše oteo puškomitraljez i iz njega pucao po izvidnici, a po probodu izvan logora bacio ga u Savu, jer su ga ustaše gonile, a više nije imao municije. No, želja za slobodom bila je jača od svega. Nisu nas zadržali ni bunker i. Uspeli smo da se u grupama probijemo prema šumi Košutarici. Svaka grupa je pošla svojim pravcem. Nas desetinu povelu su drugovi Marić i Delibašić. Išli smo prema šumi između Save, pruge i ceste. Savu nismo mogli preplivati, a cestu i prugu nismo mogli preći jer su prolazili oklopni vozovi i kolone nemačkih trupa u povlačenju i njihovih saradnika: ustaša, domobrana, Italijana /mislim već razoružanih/ i drugih kvialinskih formacija. Ostalo nam je samo da tim pravcem produžimo napred. Pred nama se još nalazio prelazak rečice Struga, koga smo se svi bojali, jer nismo znali gde je plićak, a gde dubina, obzirom da je bilo proleće kad je na svim rekama i potocima visok vodostaj. Tom prilikom drug Živković, izvukavši veliki nož koji je nekako uspeo još u logoru da pribavi, počeo je napred. Videli smo jednog meštanina, ali nažalost, po izgledu, otpuštenog ustašu. Frisilili smo ga da nas prevede preko rečice a onda, pošto je on i onako onesposobljen bio brži od nas, pobegao nam je. Bojali smo se da će nas prijaviti ustašama, koje su bile u blizini kod pruge i ceste, te smo još više požurili. Išli smo kako smo mogli, čak i četvoronoške. Sve sam bacio sa sebe i kaputić i cipele, a od pantalona ostali su mi samo dronjci. Noge pune trnja hvatale su korak za korakom, premorenost više nisam osećao, jer je u mozgu bila samo misao na spas, a to nas je teralo napred. Dokopali smo se šume, ali strah nas je obuzeo bojeći se da se u njoj nalazi jedan ustaški "zdrug", koji se ranije stvarno tu i nalazio. Ispostavilo se da ni oni više nisu bili tu. Među nama, jedini koji je poznavao teren, bio je Savo Delibašić /sada oficir JNA/, koji je bio iz tog kraja i poznavao skoro svaki deo. On je predložio da pođe u neko selo, mislim Vrbovljane, odnosno njegov zaselak zvani Klenik, da vidi da li se tu nalaze ustaše i otišao je. Mi smo se kretali već lakše, usput sakupljajući korenje kupusa i ostatke neobranog kukuruza, što nam je bilo kao neko okrepljenje. Predveče je došao Savo Delibašić rekavši da nema nikog u selu od okupatora, da je to srpsko selo i da će nas ono malo preživelog stanovništva rado primiti. Otišli smo i tu su nas dočekali sa kačamakom i mlekom. Još nismo mogli verovati da smo slobodni i pričajući domaćinima naš beg počeli smo da se služimo. No, ispred kuće - na ulici - neko je opalio iz puške, a devojka koja je držala stražu dotrčala je i kazala da bežimo jer idu ustaše. Ponovo smo bili na njivi, u jarcima i gde je

ko stigao. Prošlo je i to. Nisu u stvari bile ustaše, već jedan stariji čovek obradovan našim spasenjem, opalio je metak iz puške. Ponovo smo se vratili, okrepili i otišli u obližnji šumarak, jer su se stvarno tada već čuli kamioni sa neprijateljem. Meštani su nam tri dana donosili jelo i tu smo bili do 25. aprila, sakupljajući se sa svih strana, tako da nas se sakupilo oko 30. Nemci, ustaše i svi drugi izrodi povlačili su se tik pored nas. Nismo smeli da damo glasa od sebe. A tada, 25. aprila, javili su nam iz sela da su došli partizani. Veselju nije bilo kraja. Sastanak sa njima, borcima 21. srpske divizije, bio je dirljiv. Mnogo je suza radosnica proliveno. Slikali su nas i nahranili i pitali da li ćemo kući. Nismo pošli, pošli smo zajedno sa njima do kraja - prema Trstu. Neki su stvarno i stigli dotle, ali je većina već nakon nekoliko dana morala biti poslata u Lipik u bolnicu, jer su pali od iscrpljenosti.

Bio je to i kraj našim patnjama.

o o

o

Ono što smo mi preživeli za vreme našeg zatočenja u koncentracionim logorima Stara Gradiška i Jasenovac nikada se neće moći tačno opisati. Ovo je samo bleđa slika svega. Takvih zlodela niti je bilo, a ne verujemo da će ikada više biti. Mi preživeli logoraši ne želimo ni našem najvećem neprijatelju da to doživi. Svet treba da živi u ljubavi i slozi, ali i da se podseti na ono što više ne sme da dozvoli da se vrati. U tu svrhu treba da posluže i ova sećanja.

Od Jevreja zatočenika kojima sam zapamtio imena spasli su se samnom: David Pinto, Julius-Đusi Bing, Edo Šajer, Adolf Fridrih, Marko Flajšhaker, Ješua Abinun, Leo Klajn, Oto Langfelder, Karlo Vajs, Jakov Finci, Jerko Gaon, Rafo Levi, Jakica Atijas, Šimun Abinun, Joco Morgnštern, Simon Montiljo, Ervin Miler i Leon Maestro.

17. februara 1972. godine

Josip Erlih

Beograd